

**ЛЮДИНА І ЗНАННЯ:
ЕПІСТЕМОЛОГІЧНА СКЛАДОВА
ФІЛОСОФСЬКОЇ АНТРОПОЛОГІЇ**

Віктор Петрушенко

Національний університет “Львівська політехніка”

(стаття надійшла до редакції 11.03.2017 р. – прийнята до друку – 20.04.2017 р.)

© Петрушенко В. Л., 2017

Проаналізовано сучасні трактування знання у контексті проблеми формування суспільства знань та новітніх виявлень пізнавальних можливостей людини. Досліджено сучасні визначення знання і його будова з позиції представлення в ній як дійсності, так і людських якостей. Простежується зв'язок вихідних компонентів будови знання з людськими антропними характеристиками та інтелектуальними властивостями людини та робиться висновок про неприпустимість зведення знання до інформаційного компоненту сучасної суспільної життєдіяльності. У статті використано методи компаративістики, аналізу і синтезу, феноменологічної редукції. Висновки статті можна використати для вивчення інформаційного суспільства та суспільства знань.

Ключові слова: знання, будова знання, базові антропні характеристики людини.

**MAN AND KNOWLEDGE:
THE EPISTEMOLOGICAL COMPONENT
OF PHILOSOPHICAL ANTHROPOLOGY**

Victor Petrushenko

The article discovers communication paths between knowledge and man, and their essential characteristics. Modern interpretations of knowledge are analyzed in the context of problems of knowledge formation in society and the latest manifestations of man's cognitive abilities. Contemporary definitions of knowledge, and also its structure from the point of its presentation – in both, reality and essential qualities of man, are analysed. Initial components of knowledge are as follows: sensually-given reality, constructive and meaningful components. Real statement of knowledge is manifested through language and semantic-symbolic form. The article traces communications of initial components of knowledge structure with anthropic characteristics and intellectual abilities of the man, and inadmissibility to reduce knowledge to an information component of contemporary social life-activity. The author is proving that meaningful component of knowledge is especially connected with ontology of the man, and thus, cannot be transformed in the information-functional component structures.

The author applies methods of comparative analysis, analysis and synthesis, discourse-analysis, phenomenological reduction. Study was conducted with using of modern scientific studies on the topic. Conclusions of the article can be used for further study of information society and knowledge society, especially in the context of confrontation to modern trends of becoming a post-human and his/her social function. Prospects of future studies of this topic are supposed to give us more detailed outcomes on connection of main knowledge components with major areas of social life activity and culture.

Keywords: knowledge, knowledge structure, basic anthropic human characteristics.

Актуальність та сучасний стан теми дослідження. Проблема знання неодноразово опинялась в епіцентрі філософських дискусій. Серед пунктів, що позначають історичну траєкторію таких дискусій

можна згадати протистояння Сократа і софістів, гостроту питання про співвідношення знання та віри (інколи: розуму та віри) в ранній християнській патристиці, проблему співвідношення мови та знаків із істинною реальністю за часів схоластики, епістемологічні наголоси періоду утвердження новочасної європейської філософії, нарешті, проблему співвідношення знання та цінностей і полеміку навколо сутності знання у методологічній свідомості сциєнтистської європейської філософії першої третини ХХ ст. Зрозуміло, тема, як і більшість філософських тем, не була ні вичерпана, ні закрита. Більше того, останнім часом у спробах визначити стан та тип сучасного суспільства все частіше фігурує термін “суспільство знань”, що знову повертає нас до питання про сутність знання та його роль, перш за все в суспільному житті, але також і в житті окремої людини [1]. Саме цей останній момент уявляється мені важливим, оскільки в сучасних епістемологічних та наукознавчих дослідженнях виявляється тенденція трактувати знання як синонім інформації, обізнаності або поінформованості: в усіх таких трактуваннях знання так чи інакше відривається від людини або й навіть протиставляються їй. Проте ми не знаємо ніяких інших джерел продукування знань, окрім людини: навіть тоді, коли “розумні” машини щось продукують зі сфери інформації, знанням така продукція може постати тільки через людину та для людини. Із зазначеного випливає **мета цієї статті**: проаналізувати природу та будову знання з тим, щоб довести його органічну єдність із людиною. **Огляд літературних джерел** теми буде здійснюватися під час викладу змісту статті.

Доволі поширена з часів модерну епістемологічна позиція тримається на давньому трактуванні початкового стану людського розуму як “*tabula rasa*”, тобто як “чистої дошки”: на цій дошці щось починає прописуватись лише в міру залучення людини в суспільні зв'язки та набуття нею життєвого досвіду. Важливий соціальний аспект такої позиції полягав у тому, що на ній ґрунтувалась ідея вихідної (природної) рівності всіх людей та теорія природного права. В епоху формування сучасного типу суспільства, базованого на вільному економічному ринку та на ліберальній ідеології, це було доволі важливе переконання. Проте вже в наш час дані різних наук змушують ввести в цю теорію деякі нові елементи та наголоси. З однієї боку, навряд чи можна сумніватись у тому, що для того, щоб людина змогла набути необхідні людські якості, вона має генетично успадкувати такі властивості свого організму, що дозволяють це реалізувати. Йдеться про так звані *базові антропні характеристики*

людини, поза якими реалізувати людський статус буття неможливо [7, с. 13–14], і це яскраво можна спостерігати тоді, коли народжуються діти з певними патологічними вадами організму. Має бути цілком очевидним, що людина сама не створює ні себе, ні свого організму, ні його органів, як вона сама і доволі не надає всьому цьому певних характеристик функціонування. На підтвердження справедливості такого стану справ низкою сучасних досліджень досягнуті певні наукові результати. Так, сучасна когнітивна психологія відкрила і дослідила таке явище, яке отримало назву “геонів”: потиличні долі людського мозку мають у своєму функціональному арсеналі низку фігурних або фактурних утворень, що запускаються в дію кожного разу, коли людина сприймає щось на чуттєвому рівні [9, с. 148–150]. Геони відразу ніби пропонують певне оформлення чуттєвого матеріалу, доволі часто добуваючи надане до певних завершених форм. Так, коли у сприйнятті бачимо лише натяки на овал, наша психіко-соматична система формує овал тощо. Отже, оформлення чуттєвого матеріалу на рівні сприйняття відбувається за допомогою механізму, який ми отримуємо генетично, а поза таким оформленням ми не можемо мати образів сприйняття (таке буває за певних видів патологій органів зору). У сфері лінгвістики Н. Хомський на підставі тривалих досліджень та експериментів довів, що здатність сприймати мовні структури та оперувати ними також є вродженою людині, оскільки за допомогою кумулятивного набуття навичок такого оперування людина могла би витратити на це все життя і залишитись на доволі примітивному рівні [11, с. 41, с. 70–71]. Ф. Фукуяма у низці своїх останніх праць, спираючись на дані різних наукових досліджень, прийшов до висновку про те, що й основні когнітивні здібності нам, людям, надаються генетично [10, с. 210–213]. Нарешті, можна й не приймати повною мірою, проте не можна проігнорувати думку про те, що людині притаманний і своєрідний соціальний інстинкт.

Отже, всі ці дані свідчать нам про те, що певною мірою знання і пізнання постають людською долею та її призначенням: людина від народження отримує такі базові антропні характеристики, що надають їй можливість пізнавати дійсність і формувати результати такої діяльності у вигляді знань. Відповідно наша попередня теза про те, що знання не можна відірвати від людини, отримує нового підтвердження, а це повертає нас до питання про співвідношення людського пізнання та діяльності обчислювальних машин, до питання про те, як ми повинні сприймати ідею суспільства знань та

оцінювати його трактування, до питання про історичну долю людства в його змаганні із “розумними машинами”. І я переконаний у тому, що в усі ці питання поглиблене розуміння знання має внести свої доповнення і корективи та стимулювати нас до більш поглибленого вивчення і розуміння сутності знання. Тому слід більш прискіпливо придивитись як до зав’язків знання з людиною, так і до будови самого знання, адже якщо його не можна відірвати від людини з її природними завдатками і водночас знання, безумовно, виходить за межі суто біологічних механізмів людського життя, то в будові знання мають бути присутніми ці два його векторні спрямування чи дві сутнісні складові. Аналіз різноманітних сучасних визначень знання дає змогу виділити серед них як типові такі: (1) психологічні визначення знання (Б. Рассел, С. Л. Рубінштейн); (2) прагматичні визначення знання (Ч. Пірс, Е. фон Глазерсфельд); (3) інформаційні та когнітивні визначення знання (Д. І. Дубровський); (4) педагогічні визначення знання; (5) онтологічно-інтелектуалістські визначення знання (С. Б. Кримський). У психологічних визначеннях знання постає як різновид вірування або як певна внутрішня форма прийняття дійсності, прагматичні визначення подають знання як органічну складову успішної діяльності організму зі задоволення своїх вітальних чи соціальних потреб, інформаційні та когнітивні визначення наголошують на тому, що знання – це певний різновид інформації [5, с. 22–23]. У педагогіці вважається, що знання наявні в людини тільки в тому випадку, коли вона не лише їх засвоїла, але й здатна відтворити. З філософської позиції онтологічні визначення знання видаються мені найцікавішими і найважливішими, оскільки подають знання, з одного боку, як форму зв’язку свідомості і буття, як форму репрезентації буття для свідомості, а, з іншого – надають суттєвого значення внутрішній рефлексії свідомості на той зміст і ту форму, в яких людині стає доступною дійсність. Наведу два приклади онтологічних визначень знання. К. Маркс, інтерпретуючи ідеї Г. Гегеля, дав таке формулювання знання: “Способом, яким існує свідомість і яким будь-що існує для неї – це знання. Знання є його єдиний акт. Тому дещо виникає для свідомості остільки, оскільки воно знає це дещо” [4, с. 165]. По суті, таке ж, але інакшими словами та із дещо іншими наголосами сформульоване визначення знання, подане С. Б. Кримським: “Знання є перехрещенням процесів пізнання та визнання істини” [2, с. 10]. В обох даних формулюваннях в знанні наявна реальність (буття, пізнання істини) та певне засвідчення того, що цю реальність або істину

приймає людина (свідомість, інтелект). Отже, згідно з таким розумінням знання містить дещо таке, що йде від дійсності, та дещо таке, що йде від людини, від її інтелектуальних здібностей та позиції. Звідси випливає, що знанням не можна назвати просте сприйняття дійсності; лише тоді, коли я внутрішньо рефлексую те, що сприймаю, я можу казати про знання. Не усвідомлене, не відрефлексоване сприйняття може прийматись як знання лише наївною свідомістю, і досвід такого наївного прийняття може бути легко зруйнованим.

Наведене міркування вимагає продовження та деталізації: самого лише простого факту рефлексії щодо якогось сприйняття недостатньо для виникнення феномену знання, адже можна легко уявити ситуацію, коли я щось сприймаю і усвідомлюю, що я це сприймаю, проте, якщо предмет сприйняття мені абсолютно невідомий, то в кращому разі я знаю лише про те, що я щось сприймаю, тобто, це є знання про акт, але не предметне знання. Аналогічно може виглядати ситуація, коли предмет мого сприйняття є занадто складним для того, щоб я міг не зупинитись на акті сприйняття, а й ідентифікувати сприйняте у формі певного знання. Звідси випливає важливий висновок: для того, щоб на основі акту сприйняття утворилося знання, необхідно у когнітивний спосіб ідентифікувати сприйняте і ввести його у наш пізнавальний та інтелектуальний горизонт (досвід). Отже, отримання знання не можна вважати одноактною подією, навпаки, формування знання постає певним складним процесом. І це змушує нас звернутись як до будови знання, яка також не є одноманітною і простою, так і до певних особливостей пізнавального процесу.

З часів Платона у будові знання виділяють два компоненти – чуттєвий та раціонально-логічний [8, с. 407]. У гносеологічній концепції Дж. Лока, творця гносеологічної концепції Нового часу, лишилися ті самі вихідні компоненти знання, щоправда, Дж. Лок був переконаний у тому, що на рівні дій розумової рефлексії чуття не присутні у своїх фізичних характеристиках, а лише у тих формах, що адекватні діям рефлексії, і, отже, тут уже фігурують ідеї певної чуттєвості – ідея червоного, ідея твердого та ін. У Дж. Лока також була наявна й думка про те, що в основі логічних дій зі складними ідеями – ідеями, що вже поставали результатом серії логічних процедур над простими ідеями, – лежать здобутки попереднього пізнавального досвіду. Традиції подальшого розвитку ідей британського емпіризму, як відомо, рухались по лінії нарощування недовіри до логічних та розумових процедур, тобто, процедур із поняттями, протиставляючи таким процедурам

“первинні уявлення” – прямі й безпосередні результати чуттєвого досвіду. Саме на ниві британського емпіризму зародилась аналітична філософія – філософія, що надавала гіпертрофованого значення логічному аналізу мовних форм. У критичному подоланні тверджень британського емпіризму розробляв своє бачення пізнання І. Канта, який впевнено ввів у складові пізнавального процесу, окрім чуттєвого сприйняття та розсудкових актів із чуттєвим матеріалом, третю інстанцію – розумове пізнання. Згідно з І. Кантом, діяльність розсудкового мислення полягає у створенні суджень, але самі судження лише тоді є виправданими, коли вони правильно сформовані, коли вони будуються на основі підведення елементів суджень під категорії та правила категорійного синтезу. Самий же категорійний синтез залежить від певних основоположень, що їх здатний сформувати лише розум на основі аналізу фундаментальних ідей, що стосуються світобудови, дій людини та природи людської душі. Важливо зазначити те, що І. Кант також визнає роль досвіду в формуванні знання, коли вводить поняття трансцендентальної схеми яви – схеми, на основі якої поєднуються між собою матеріали чуттів та категорії розсудку.

У ХХ ст. остаточно утвердилось розуміння тричленної будови процесу пізнання та було пояснено, в чому полягає пізнавальна роль досвіду людської діяльності. Навряд чи можна виправдано заперечити роль розумової людської активності у формуванні і функціонуванні знання, оскільки саме завдяки такій діяльності людина здатна вписувати зміст сприйнятого не в екологічні чи вітальні потреби організму, а в світобудову, у горизонт буття. Щобільше, спроба замкнути пізнання винятково на чуттєвий досвід призвела би до того, що нам назавжди лишився би недоступним колосальний масив явищ і процесів, що не підлягають прямому фізичному спостереженню. Нарешті, як це вже продемонстрував І. Кант, лише інтелектуально можемо створити низку понять (трансцендентальних понять), поза якими неможливе пізнання, проте які прямо не присутні у пізнавальному досвіді. Йдеться про такі поняття, як “ціле”, “реальність”, “світ” та ін. [3, с. 20–23, 49, 57–59]; до них варто додати низку понять, що регулюють людські взаємини, але не існують у чуттєвій формі: добро, справедливість, гідність та ін. Проте поняття не тотожні конкретним враженням, конкретні враження не входять до складу іманентних характеристик у дії та змісту інтелектуальних процедур. Вимагається певний посередник для їх поєднання та узгодження, і роль такого посередника виконує третій компонент

(рівень) пізнання – досвід, проте останній також не може увійти у пізнання у своїх прямих формах: у пізнанні присутній інтелектуальний еквівалент досвіду. Це є смисловий компонент знання і пізнання, компонент, що дає змогу вписувати окремі результати та фрагменти пізнавального процесу в цілісність пізнавального досвіду, надавати таким фрагментам певного місця у тому предметному інтелектуальному просторі, що вже був утвореним досвідом пізнавальної діяльності. В основі смислового компоненту знання і пізнання лежать так звані “когнітивні схеми”, які запропонував запровадити у вивчення пізнання Ф. Бартлетт наприкінці 20-х років ХХ ст. [9, с. 374] і які отримали своє подальше опрацювання у працях У. Найсера; останній перекаліфікував такі схеми у “когнітивні карти” [6, с. 122–129]. Г. П. Щедровицький вважав, що за змістом третій компонент знання – це загальні уявлення про можливий об’єкт пізнання та його можливу структуру [12, с. 70]. Будь-яке окреме знання набуває свого статусу та своєї якості лише тоді, коли воно постає синтезом та узгодженням між собою трьох його компонентів: чуттєвого, раціонально-логічного та смислового. Звернемо увагу на те, що за відсутності або не розвиненості третього – смислового компоненту, двом іншим немає як і куди виправдано вписуватись. Отже, як на це вже вказував І. Кант, саме смисловий компонент знання і пізнання відіграє першу і вирішальну роль у формуванні знання. На основі чого, звідки та як формуються смислові уявлення у когнітивному процесі? – З одного боку, ми вже звертали увагу на пізнавальний досвід, який, радше, також не є самодостатнім та загалом вписується у соціальний досвід людської життєдіяльності, але, з іншого – оскільки йдеться про пізнавальну, тобто інтелектуальну діяльність, то перше значення тут має досвід культуротворення. Тому загалом смислові начала людського пізнання, як і, ширше, інтелектуальної діяльності містяться у культурі, існуючи тут у вигляді сукупності перших символів певної культури. У який спосіб виникають, формуються та утверджуються символи культури? – Тут можна погодитись із твердженням К.-Г. Юнга щодо того, що людська психіка уходить своїми коренями в життя, органічну природу та сягає навіть неорганічної природи [13, с. 14, 70, 86–87, 199]. Виходить, що витокі наріжних людських смислових уявлень ніби пронизують космічні буттєві структури, роблячи людину свого роду тим “просвітом буття” (М. Гайдегер), через який певні потенції буття із прихованого, не явленого стану переходять в явлений, відкритий, неприхований. Загалом тут спрацьовують історичні моменти кореляцій,

узгоджень двох енергетичних струменів: того, що випромінює із світобудови (1) та того, що проявляється як людська життєва та творча активність, як масова, так і індивідуальна (2). Коли такі узгодження відбуваються, вони розпізнаються через інтуїцію, пряме життєве вживання, інтелектуальні осяяння тощо для того, щоб бути зафіксованими у таких культурних формах, як символи, архетипи, звичаї, ритуали, традиції та ін.

Тому те, поза чим не може відбутись феномен знання, ґрунтується на вкоріненості людини у товщу природно-космічних процесів, а тому безглуздо вести розмову про “мислячі машини”, про “бунт роботів”, про знання як деяку інформаційну ланку організації соціального життя та виробничих процесів: тут можемо мати справу лише з інформацією, значущістю та цільове спрямування якої може визначити людина і тільки людина. З іншого боку, із нашого дискурсу впливає і неможливість подавати людину як об’єкт та результат соціальних маніпуляцій та програмувань (у чому свою “посильну” роль намагаються виконати прихильники аналітичної філософії): людина, як ми можемо переконатись у цьому на прикладі аналізу її епістемологічної характеристики, завжди постає чимось значно більшим за суспільство, за технології, за способи і форми організації життя; вона до того ж, у прямому значенні, є явищем всекосмічним, фундаментальним, буттєвим [13, с. 199]. І одним із нагальних завдань філософії, на моє глибоке переконання, постає завдання наполегливого нагадування їй про це, пробуджування в ній відчуття своєї глибинної спорідненості із першими нацалами буття.

Висновок. Аналіз будови знання, вписаний у пошуки та традиції світової філософії, дає можливість стверджувати, що його не можна звести до інформації, до технологічних засобів організації суспільного життя: своїм смисловим компонентом знання органічно зв’язане з людиною, з її вкоріненістю у глибинні шари буття.

Подальші **перспективи дослідження** цієї теми можуть бути пов’язані із аргументованим доведенням неспроможності постмодерністського проекту постлюдини. На наш погляд, це дослідження відкриває можливість для подальших детальних вивчень зв’язків знання із різними сферами суспільного життя, такими як наука, релігія, культура, мистецтво, політична та правова діяльність.

1. *К обществам знания: Всемирный доклад ЮНЕСКО 2005.* – Режим доступа: <http://unesdoc.unesco>
2. *Крымский С. Б. Научное знание и принципы его*

трансформации / С.Б.Крымский. – К. : Наукова думка, 1974. – 207 с. 3. *Мамардашвили М. К. Опыт физической метафизики / М. К. Мамардашвили.* – М. : Прогресс – Традиция, 2008. – 304 с. 4. *Маркс К. Экономическо-философские рукописи 1844 года / К. Маркс // К.Маркс и Ф.Энгельс. Сочинения. Издание второе.* – Т. 42. – М. : Изд-во полит. лит-ры, 1974. – 536 с. 5. *Микешина Л. А. Эпистемология и когнитивная наука: базовые категории и принципы взаимодействия / Л. А. Микешина // Когнитивный подход: науч. монография / Отв. ред. В. А. Лекторский.* – М. : “Канон+” – РООИ “Реабилитация”, 2008. – 464 с. 6. *Найссер У. Познание и реальность / У. Найссер. пер. с англ. В. В. Лучкова. Вступ. ст и общ. ред. В. М. Величковского.* – М. : Прогресс, 1981. – 232 с. 7. *Петрушенко В. Філософія сьогодні: стан, тривоги та прогнози / В. Петрушенко // Сучасне буття філософії [Текст]: матер/ всеукраїнських філософських читань, 25 листопада 2011 р., м. Дніпропетровськ.* – Дн.: Нац. гірничий ун-тет, 2012. – 155 с. 8. *Платон. Менон / Платон // Платон. Сочинения в трех томах. под общ. ред. А. Ф. Loseva и В. Ф. Asmusa ; пер. с древнегреч. Т. 1.* – М. : Мысль, 1968. – (АН СССР. Ин-т философии. Философ. Наследие). – С. 367–412. 9. *Солсо Р. Когнитивная психология / Р. Солсо.* – 6-е изд. – СПб. : Питер, 2011. – 589 с.: ил. – (Серия “Мастера психологи”). 10. *Фукуяма Ф. Великий разрыв / Ф. Фукуяма ; Пер. с англ. под. общ. ред. А. В. Александровой.* – М. : АСТ, 2003. – 474 с. [6] с. – (Philosophy); 11. *Хомський Н. Роздуми про мову / Н. Хомський ; пер. с англ.* – Львів : Ініціатива, 2000. – 352 с. 12. *Щедровицький Г. П. Синтез знаній: проблеми и методи / Г. П. Щедровицький // На пути к теории научного знания / Отв. ред. В. И. Корюкин.* – М. : Наука, 1984. – С. 67–109. 13. *Юнг К. Г. Избранные работы / К. Г. Юнг. Пер. и сост. А. М. Руткевича.* – СПб. : Изд-во РХГА, 2014. – 288 с.

1. *К обществам знания: Всемирный доклад YUNESKO 2005.* – Режим доступа: <http://unesdoc.unesco>
2. *Крымский С.Б. Научное знание у прынтыпы его трансформации / С.Б.Крымский.* – К.: Наукова думка, 1974. – 207 с. 3. *Мамардашвили М. К. Опыт физической метафизики / М. К. Мамардашвили.* – М. : Prohress – Tradytzia, 2008. – 304 с. 4. *Маркс К. Экономическо-философские рукописи 1844 года / К. Маркс // К. Маркс и Ф.Энгельс. Сочинения. Издание второе.* – Т. 42. – М. : Изд-во полит. лит-ры, 1974. – С. 41–174. 5. *Mykeshina L.A. Epystemologiya u kognytyvnaia nauka: bazovye katehorii i printsypy vzaimodeistviia / L. A. Mykeshina // Kognytyvnyi podkhod. Nauchnaia monografyia. Отв. ред. V.A.Lektorskii.* – М. : “Канон+” – РООИ “Реабилитация”, 2008. – 464 с. 6. *Naisser U. Poznanie i realnost / U. Naisser. Per. s angl. V. V. Luchkova. Vstup. st. i obshch. red. V.M.Velichkovskogo.* – М. : Progress, 1981. – 232 с. 7. *Petrushenko V. Filosofiiia sododni: stan, tryvogy ta prognozy / V. Petrushenko // Suchasne buttia filosofii [Tekst]: materialy vseukrainskykh filosofskykh chytan, 25 lystopada 2011 r., m. Dnipropetrovsk.* – Дн.: Nats. hirnychyi un-tet, 2012. – С. 11–23. 8. *Platon. Menon / Platon // Platon. Sochyneniia v treh tomah. Pod obshch. red. A. F. Loseva y V. F. Asmusa. Per. s drevnehrech. Т. 1.* – М. : Mysl, 1968. – (АН СССР. Ин-т

- filosofii. Filosof. nasledie). – S. 367–412. 9. Solso R. Kognitivnaia psikhologiiia / R. Solso. – 6-e izd. – SPb. : Piter, 2011. – 589 s.: il. – (Seriia “Masterya psikhologii”).*
10. Fukuiama F. Velikii razryv / F. Fukuiama; Per. s angl. pod. obshch. red. A. V. Aleksandrovoi. – M. : AST, 2003. – 474 s. [6] c. – (Philosophy). 11. Homskii N. Rozdumy pro movu / N. Homskii; Per. s angl. – Lviv : Initsiativa, 2000. – 352 s.
12. Shchedrovitskii H. P. Sintez znaniu: problemy i metody / H. P. Shchedrovitskii // Na puti k teorii nauchnogo znaniia. Otv. red. V. Y. Koriukin. – M. : Nauka, 1984. – S. 67–109.
13. Yung K. H. Izbrannye raboty / K. G. Yung. Per. i sost. A. M. Rutkevicha. – SPb. : Izd-vo RKhHA, 2014. – 288 s.